

Firəngiz Əsgər qızı Rüstəmovaya²¹

YAS MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI BƏZİ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan mərasim folkloruna dair bəzi sözlərin və terminlərin etimoloji təhlilinə cəhd edilmişdir. Müəllif xüsusilə yas mərasimində işlək olan terminlərə müraciət edir, kur, gör, gedər-gəlməz kimi anlayışları açmağa çalışır. Fikrini əsaslandırmaq üçün yalnız qədim türk deyil, həm də qədim Şərqi Akkad, Şumer kimi sivilizasiyalarının mənbələrinə müraciət edir. Məqalədə həmçinin mərsiyə sözünün mənşəyinə də aydınlıq gətirilir.

Kur-gedər-gəlməz, gor dünyası. Kur - Şumer dilində dağ, dağlıq ölkə və yeraltı dünyanın adıdır. Bəzən mənbələrdə "Ki-qal" olaraq da yazılır ki, mənası "möhtəşəm torpaq, yer" deməkdir. İriqal, Aralı sözünün isə mənasının aydın olmadığı yazılır (1, 569). Akkad paralelliklərində həmin ərazi "ertsetu" kimi yazılır və mənası "geriyə qayıdış mümkün olmayan" ölkə deməkdir (2, 672).

Çox vaxt Şumer dilində olan sözlərin mənası düzgün izah edilmir. Çünki, həmin sözləri mütləq turkdilli xalqlarda axtarmaq lazımdır. "Geri qayıdış, mümkün olmayan" yerin adının Azərbaycan dilində izahı çox asandır. Məsələn: "Kur"- Gor dünyası deməkdir. Çünki, Gor dünyası ölənlərin getdiyi aləmdir və bu gün də biz o dünyanı "gedər-gəlməz" adlandırırıq. Ki-qal; şumerlərdə "Ki" torpaq, yer tanrıçası-ilahəsi olduğu üçün elə "yer", "qal" isə geri dönməsi mümkün olmadığına görə elə qalmaq deməkdir. Aralı və İriqal sözləri də həmin mənanı verir. Aralı/Aralı/ Çox Uzaq...Gəmi ilə yeraltı dünyaya, yerin əsasında yerləşən Araliyə aparılan Dumuzini axtaran İnanna yeraltı dünyaya enir...Həm də şumerlərdə Bad Tibira və Uruk şəhərləri arasında "Aralı" adlanan bir çöl var idi. Hansı ki, Dumuzi həmin yerdə qoyunlarını otarardı. Eyni zamanda, "Aralı" ifadəsi yeraltı dünyanın epiteti idi. Yer in "əsasında" yerləşən Araliyə səyahət etmək üçün xəstəliyin mavi daşlarla endiyi, Yaradıcı Anu əlində gümüşü, parlaq çəkilə dayandığı yerə, Uzaq dənizlərdə 100 "beru" üzmək lazımdır (Beru burada dəniz səyahəti zamanı işlədilər ölçü vahididir və bir beru iki saatlıq məsafəyə bərabərdir) (3, 63). İriqal isə yenə də "aralı" kimi, Aralı və çox uzaq, geri dönüşü mümkün olmayan, "ertsetu, әртәтү" isə "çətin" Er/yer, tsetu/chetu isə çətin deməkdir. Er, ir, yer, jer müxtəlif türk xalqlarının dillərində "yer" mənasında işlədilər ifadədir, dəniz sahilində olan və ya hər hansı bir torpaq əraziyə isə "kara" deyilir. Beləliklə, KUR, ARALI və ERSETU adlarının mənası aydın olur və Azərbaycan dilində tam dəqiqliklə anlaşılır. İriqal- geri dönməsi mümkün olmayan qalınan İr/Er/YER deməkdir!

P.S. Şumer mifologiyasında adı çəkilən Aral çölü və Aral yeraltı dünyanın adı bu gün Aral gölünü, Aral dənizini, Uyğur Muxtar Əyalətindəki Aral şəhərini, Qazaxstandakı Aralsk şəhərini, Gürcüstanda Məshəti türklərinin yaşamış olduğu Aralı qəsəbəsini xatırladır. (Şəkildə: Tanrıların müqəddəs qayığının/bərəsinin təsviri verilib. Barka isə rus d.)

Mərsiyə sözünün mənası. Mərsiyə sözünün mənşəyi və nə üçün İslam dinində simli və nəfəsli alətlərdə musiqi ifa etmək haramdır? Mərsiyə sözünün mənası haqqında Azərbaycan və Türk vikipedik mənbələrində verilən məlumatlara görə dünyasını dəyişmiş insanların yaxşı xüsusiyyətlərini, cömərdliyini, ölümündən duyulan acını vəsf edərək yazılan qəmli şeir növüdür.

Mərsiyə sözü - Ərəb dilində olan marsiyya sözündən götürülüb: Arapça rs□w kökündən gələn mars□iyya مرتبة "ağıt" sözcüğündən alınıdır (4). Mərsiyə söyləyəni isə mərsiyəxan deyilir, həm də mərsiyənin əsasən peyğəmbər nəslində olan və faciəli şəkildə öldürülmüş imam övladları, Əhli-beyt, Kərbəla hadisələri ilə bağlı olaraq, daha çox yazılması haqqında məlumatlar vardır. Bəs mərsiyə sözünə və mərsiyə xarakterli şeirlərə ən qədim, ən erkən hansı dövrdə rast gəlinir? Əfsanəyə görə e. 4000 il əvvəl tanrıça-ilahə Atina Böyük Menderes çayının qaynaqlandığı gölün sahilində bitən qamış üzərində dəliklər açaraq ilk Fleytanı hazırlayır. Öz icadı ilə qürur duyan Atina tanrıların ziyafətinə qatılaraq Fleytada musiqi ifa edir. Afrodita və Hera Atina Fleytada musiqi ifa edən zaman ovurdlarının şişməsinə, onun üzünün qəribə formaya düşməsinə gülürlər. Atina isə Fleytanı lənətləyərək atır və bundan sonra kim həmin alətdə musiqi ifa edərsə onun çox böyük bəlalara düşər olmasını diləyib qarğış etmişdir. Bu hadisədən xəbəri olmayan çoban Marsiya/Marsia/Marsias Fleytanı tapır və çox bacarıqla ifa edir. Tanrıça-ilahə tərəfindən hazırlanmış alətin gözəl səslərinə heyran qalır. Sorağı hər yana yayılan Marsiyanın ifası simli alət olan Liranın mahir ifaçısı Tanrı Apollona da gəlib çatır. Apollon isə Marsiyanın bu bacarığını qısqanır və onu yarışmaya dəvət edir. Yarışmanın isə şərtləri belə olur ki, kim qalib gəlsə uduzana istədiyi cəzanı verə bilər. Yarışma baş tutur və Boz dağın

21 Ezoterik - həkim. firengiz.rustamova@mail.ru

ətəklərində, Frigiya kralı Midasın başçılığı ilə 3 nəfərlik bir münisflər heyəti ilə xalqın qarşısında yarış keçirilir. Həm münisflər heyəti, həm də xalq Marsianın ifasını çox bəyənir və kral Midas özünün iki balını ona verir. Yarışma heç-heçə bitir. Yarışmanın heç-heçə bitməsi ilə rızalaşmayan Apollon Lirasını tərs tutaraq ifa edir və Marsianın da Fleytanı tərsinə tutub musiqi ifa etməsini tələb edir. Tərs çevrilmiş Fleytadan səs çıxmır və Marsia məğlub sayılır. Özünü qalib hesab edən Apollon kral Midası yaxşı eşitməməkdə günahlandıraraq onu lənətləyib qulaqlarını uzunqulağa çevirir. Marsianı isə qayalıqda Zeytun ağacından asdıraraq dərisini soydurur, həm də müxtəlif işgəncələr verdirərək öldürtdürür. Marsianın ölümünə üzülən xalq, muzalar (sənət pəriləri, ilahələri), bütün canlılar, hətta qayalar onu qəmli sözlərlə oxşayaraq o qədər ağlayırlar ki, göz yaşlarından Böyük Menderes çayının başladığı Suçuxan ərazisi, su qaynağı, həmin çaya tökülən Marsia bulağı, Çina çayı əmələ gəlir. Bu kiçik çaylardan isə Böyük Menderes çayı, nehri yaranır (5, 605).

Apollon isə sonralar öz hərəkətindən peşiman olur, Lirasını sındırır ataraq heç vaxt çalmır, Marsianı isə əbədi olaraq çağlayan bir bulaq halına gətirir (Bax: yeniasir. com.tr). Marsia əfsanəsindən simli və nəfəsli çalğı alətlərin lənətləndiyi aydın görünür. Bəs nə üçün mərsiyələr əsasən 12 imam övladları üçün (daha sonralar isə divan ədəbiyyatında yer alaraq müxtəlif şəxsiyyətlər üçün, məsələn Qanuni Sultan Süleyman haqqında) yazılmışdır. Nəzərə alsaq ki, səkkizinci imam, İmam Rzanın (ə) anası Nacima xanım olmuşdur. Oğlu dünyaya gəldikdən sonra isə ona Tahirə adı verilmişdi. Bəzi mənbələrin yazdığına görə o Fransanın Marsel şəhərindən, Yaquət əl-Həməvinin yazdığına görə isə Siciliya adasının Mursi şəhərindən olan əsirdir, ləqəbi isə Marsiadır. O zaman ehtimal etmək olar ki, həm qərib ölkədən əsir olaraq gətirilmiş olan, həm də İmam Rzaya qədər bütün imamların faciəli şəkildə öldürülməsini bilən müdrik və etiqadlı xanım Nacima qəmli sözlərlə Əhli-beyti oxşayıb ağlayarmış. Əgər belə deyildisə bəs nədən bu xanıma üçüncü bir ad, Marsia adı verilmişdir?!

Afina/Athena/Atina tanrıça-ilahə və Zeytun/Zeytin ağacı. Hələ də mənbələrdə adının etimologiyası aydın olmadığı yazılan, qələbə, müharibə strategiyası, müdriklik tanrıçası-ilahəsi Atinanın yaranması haqqında versiyalarla tanış olduqda bu adın məhz Türk dillərində anlaşıldığı ortaya çıxır. Afina adının mənasını açıqlamağa çalışın Homer onun afinalı demək olduğunu vurğulayır. Nəzərə alsaq ki, Afina şəhərinin adı tanrıça-ilahə Atenanın/Atinanın şərafinə elə adlandırılıb, o zaman bu versiya özü-özünü inkar edir.

Atinanın doğumu. Atina Zeusun başından zirehli,

qalxanlı olaraq doğulmuş zəka, müdriklik, qələbə, müharibə strategiyası tanrıçasıdır-ilahəsidir. Zeusun xanımı Metis hamilə qalır. və əfsanəyə görə Metisin doğacağı uşağın oğlan olacağını ehtimal edən Zeus həmin uşağın onun hakimiyyətini devirəcəyindən qorxaraq xanımı Metisi udur. Bu hadisədən sonra həm müdriklik, ağıl tanrıçası-ilahəsi Metis daxildən gələcəkdə nələrlə olacağını, nə baş verəcəyini, ondan çıxış yollarını dəqiqliklə Baş tanrıya, yəni Zeusa bildirir. Atina Zeusun başından doğulur. Atina müdrikliyi anası Metisdən, gücü isə atası Zeusdan alır. Deməli, Atina hərfi mənada olaraq kəllə sümüyündən doğulmamışdı, Zeusun beyninin, aqlının, ruhunun məhsulu idi (1, 104). Bu gün Azərbaycan və digər xalqların Afina adlandırdığımız tanrıçaya-ilahəyə türklər Atina deyir. Atina adı daha düzgün olanıdır. Çünki, e.ə.XIV-XIII əsrlərə aid olan, Knossda tapılmış kriptinoy mənbələrində ixtiraların, musiqi alətlərinin yaradıcısı, sənətkarlığın, elmin, incəsənətin, şəhər və dövlətlərin himayədarı hesab edilən Atina/Atana (a-ta-na-po-ti-nija, yəni hakim, hökmdar Atana) adlanır. Atinanın yaranışı və ya doğuluşu ilə tanış olduqda aydın olur ki, onu ana doğmamış, atadan doğulmuşdur. Məlumdur ki, ata rolu olmadan doğulan tanrılar və peyğəmbərlər vardır. Amma ananın doğmadığı, yəni atadan, ata ruhundan doğulan tanrıça-ilahə yalnız Atinadır. Atinanın adında “ata” və “tin” kimi iki komponent vardır. “Ata” bildiyimiz ata sözüdür. İkinci komponent isə “tin/tin” sözüdür ki, bu söz təmiz türk sözü olub mənası "nəfəs", "ruh" deməkdir. Etruskların baş tanrısı da Tin adlanır. Bütün yaradılış dastanlarında və dini kitablarda isə insana ruhu Tanrı, Allah verdiyinə inanılır. Yəni Allah ruhu öz nəfəsi vasitəsilə yaratdığı insana üfürür. Tin qədim türklərdə insana sur və qutla birlikdə verilən ruhdur. Tin insanın ruhu, düşüncəsi, duyğularıdır. Kəskin ağrılardan şikayət edən xəstələr isə ağrının şiddətini bildirmək üçün “canım tıncıxır” deyir ki, bu söz də ağrıdan az qala tinin, ruhun bədəni tərk edəcəyini, bədənindən çıxacağını, nəfəs kəsici ağrıları bildirən bir ifadədir. Tin insanın ruhudur: Tin- Ruh- İnsan varlığının somutdışı və nesnel olmayan qismi. Soyut varlıq. Düşüncə və duyğusal qismi. Sabit qisminə Sür, hərəkətli qisminə də Süne adı verilir (6, 207). Və dünyasını dəyişən hər bir insan üçün qədim türklər “tin bitdi” deyirlərmiş. İndi isə “Tini uçmaq olsun” deyirik. Yəni ruhu azad olsun. Yaşlı nəslin nümayəndələri belə bir alqış da edir: “Surun yerisin”! Necə gözəl alqışdır, çünki qut və tin olmasa sur yeriməz. Atina adının mənası indi aydın oldu. Atanın ruhundan doğulmuş olan, ata ruhunun nəfəs, həyat verdiyi, atasının düşüncələrini öz hərəkətləri ilə reallaşdıran, onun fikirlərini həyata keçirən tanrıça-ilahədir. Bu gün qadınlar ata rolu olmadan, süni mayalanma yolu ilə dünyaya uşaqlar gətirir və qadınların ata rolu olmadan hansısa işıq selindən hamilə qalaraq belə süni mayalanma yolu ilə hamilə qalıb dünyaya uşaq gətirməsi məlumdur. Başqa sözlə əfsanələr gerçəkləşir. Zeytun ağacının yaranması isə Atina ilə əlaqəlidir. Amma Atina ilə əlaqəli olan və bir çox dillərdə tarixən elə zeytun/zeytin adlanan meyvənin adının etimologiyasını araşdırdıqda nədənsə türk və Azərbaycan mənbələrində ərəb sözü olduğu yazılır. Ərəb sözü olduğu yazılan zeytin adının mənası isə heç bir mənbədə nə demək olduğu, hansı mənanı ifadə etdiyi göstərilmişdir. Digər dillərdə “olivka, maslina, olea” adlandırılan zeytin onun yağlılıq xüsusiyyətini bildirən sözlərdir. Bu sözlər insan sağlamlığı və məişəti üçün çox faydalı olan uzun ömürlü zeytinin yaranmasını isə izah edə bilmir. Yəni yaranışın kökü həmin adlarda öz mənasını tapa bilmir. Bu söz də sırf türk sözü olduğu üçün mənası açılmamış qalır. Əvvəlcə zeytunun yaranma əfsanəsi ilə tanış olaq.

Zeytunun yaranması. On iki Olimp tanrısı (bu tanrıların on biri kişi, biri isə qadın idi, yəni Atina) bir araya gələrək, yeni qurulmaqda olan şəhərin hansı tanrı tərəfindən idarə olunacağı haqqında fikir yürüdürlər. Müxtəlif yarışmalardan sonra bir çox tanrılar seçimdən çıxarılır və sona Atina ilə Poseydon (onu da qeyd edək ki, suların tanrısı olan Poseydonun adında türk dilində elə su demək olan üç komponent gizlidir: bu-su-don) qalır. Poseydon öz qabiliyyətini göstərmək üçün əlindəki üçbaşlı əsasını və ya nizəsini yerə vurur və yerdən bir at çıxır. Poseydon deyir: “bu evcil bir atdır. Sizi istədiyiniz yerlərə aparar və təsərrüfatda yorulmadan işləyə bilər”. Atina isə əlindəki nizəni yerə vurur və torpaqdan bu gün zeytin adlandırdığımız ağac bitir. Atina deyir: “bu da yüz illərlə ömrü olan, insanlara hər zaman fayda verən zeytin ağacıdır. Zeytunu insanlar yeyə bilər, dadlı olması üçün yeməklərə qata bilər, yağını həm yeməklərdə həm də gecələr yandıraraq evlərini işıqlandırmaq üçün istifadə edə bilərlər, xarab olmasını istəmədikləri yeməklərə töküb onları saxlaya bilərlər”. Müdrik tanrıçanın-ilahənin insanlara verdiyi bu töhfənin qarşısında deməyə başqa söz tapmayan tanrılar, bu şəhər artıq sənə aiddir, adı da Atina olsun deyirlər, həm bu qələbə sülhün qələbəsi idi. At müharibənin, zeytun isə barışın rəmzidir! (7, 48). Zeytun adının mənası əfsanədən aydın olur. Zeytin- Zeusun tınından, ruhundan doğulmuş yaratdığı ağac deməkdir! Maraqlıdır ki, bu gün on iki tanrının yaşadığı Olimp/Alı/Ulu dağlardan biri də Antalyadır. Antalyanın antik şəhəri olan Sidenin baş tanrısı isə tanrıça-ilahə Atina olmuşdur. Onun adına basılan sikkələrin üzərində tanrıçanın-ilahənin və eyni zamanda, türklərdə günəş rəmzi olan nar meyvəsinin rəsmi həkk edilmişdir. Side sözü də qədim Anadolu dilində nar deməkdir. Bu gün də tanrının yaratdığı zeytun müqəddəs bir ağac hesab olunur. Qurani Kərimin Ənam surəsinin 141 və 99-cu ayələrində zeytun və narın, Rəhman surəsinin 68-ci ayəsində isə narın Allahın yaratdığı ən gözəl nemətlərdən biri olması haqqında yazılmışdır (8, 140).

ƏDƏBİYYAT

Токарев С. Мифы народов мира. Москва: Советская Энциклопедия, 1991, 673 с.

Мифологический словарь / Гл.ред. Е.М. Мелетинский - М.: Советская энциклопедия, 1990, 672 с.

Ситчин З. Двенадцатая планета. Москва: Издательство «Эксмо», 2007, 63 с.

<https://www.etimolojiturkce.com>

Herodot. Tarix. Bakı: Azərneşr, 1998, 329 s.

Karakurt D. Türk Söylence Sözlüğü. Türkiye, 2011, 207 s. //

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>

Can Şefik. Klasik Yunan mitolojisi. İstanbul: Ötüken, 1994, 564 s.

Qurani-Kərim /ərəb dilindən tərcümə edən: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev (ön söz). Bakı: Qismət, 2006, 480 s.

Açar sözlər: folklor, yas mərasimi, mərsiyə, gedər-gəlməz, Afina ilahəsi

Ключевые слова: фольклор, погребальный обряд, причитание, богиня Афина

Keywords: folklore, funeral ceremony, lamentation, goddess Athena

Семантические особенности некоторых слов связанных с погребальным обрядом

Резюме

В статье рассматривается этимологический анализ некоторых слов и терминов, использованных в азербайджанском фольклоре. Автор пытается раскрыть термины, которые имеют особое отношение к погребальному обряду, такие понятия как могила, мерсийе-причитания и др. Для точной определенности, автор ссылается не только на древнетюркские, но и на источники связанные с такими древними цивилизациями, как Аккад, Шумер и т.д. В статье также уточняется происхождение слова мерсийе-причитание.

Semantic features of some words connected with a funeral ceremony

Summary

In article the etymological analysis of some words and terms used in the Azerbaijani folklore is considered. The author tries to open terms which have special relation to a funeral ceremony, such concepts as a grave, mersiye-lamentations, etc. For exact definiteness, the author refers not only to Old Turkic, but also to the sources connected with such ancient civilizations as Akkad, Sumer, etc. In article the origin of a word mersiye-lamentation is also specified.

Rəyçi: dos.Şakir Albaliyev